

ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

The Photian Schism. History and Legend. By Francis Dvornik.
Cambridge, at the University press, 1948*)

ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΜΕΡΟΣ

ΜΥΘΟΠΛΑΣΤΙΑ

Αὐτὸς εἶνε ὁ γενικὸς, τίτλος τὸν ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς προτάσσει τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ ὀγκώδους ἔργου αὐτοῦ. Τοῦτο ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν μύθων, οἵτινες διεπλάσθησαν ἰδίᾳ κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ ἐφεξῆς περὶ τοῦ «Σχίσματος τοῦ Φωτίου».

Ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει κατὰ πρόωτον τὴν λατινικὴν περὶ Φωτίου φιλολογίαν μεταξὺ τοῦ Θ' καὶ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ ἰδέαι, αἵτινες ἐκράτουν τότε περὶ τοῦ ζητήματος τοῦ Φωτίου, δὲν συμπύκνουν πρὸς τὰς ἰδέας αἵτινες ἐκράτησαν περὶ αὐτοῦ ἐν τῇ νεωτέρᾳ περιόδῳ. Ἰδιαίτερος κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οὐδὲν ἦτο γνωστὸν περὶ τοῦ λεγομένου β' σχίσματος τοῦ Φωτίου, ἐνῶ ἦτο γνωστὴ ἡ ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Η' γενομένη ἀποκατάστασις τοῦ Φωτίου (Κεφ. Α'). Ἐὰν ὅμως οὕτως ἔχη τὸ πρᾶγμα, πῶς ἐξηγεῖται ὅτι ἡ Δύσις ἐπιμένει νὰ ποιῆται λόγον περὶ 8ης Οἰκουμ. Συνόδου καὶ νὰ καταλέγη τὴν Σύνοδον τοῦ 869—70 μεταξὺ τῶν Οἰκουμενικῶν; Ἐρευνήσας ὁ συγγραφεὺς τὴν ὅλην ἐν τῇ Δύσει φιλολογίαν μέχρι τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, πλὴν τῆς Ρώμης, δὲν εὕρισκει καμμίαν ἀπόδειξιν περὶ τῆς οἰκουμενικότητος τῆς Συνόδου. Οἱ ἀσχοληθέντες ἐν τοῖς συγγραμμασιν αὐτῶν περὶ τῆς Συνόδου ταύτης ἦτε ἀκολουθοῦν τὴν παράδοσιν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Μ. ἢ τὴν Ἐκκλ. Ἱστορίαν τοῦ Bede. Καὶ ἡ ἔρευνα τῶν σχετικῶν ἐν Ρώμῃ ἐγγράφων ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ρώμη μόνον 7 οἰκουμενικὰς Συνόδους ἐγίνωσκε κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐκράτει ἀκόμη ἡ ἀπόφασις Ἰωάννου τοῦ Η' περὶ τῆς Συνόδου ὡς καὶ ἡ περὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ Φωτίου. Ἡ Σύνοδος τοῦ 869—70 κατελέγη μεταξὺ τῶν Οἰκουμενικῶν κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' αἰῶνος χάρις εἰς τοὺς Δυτικούς κανονολόγους καὶ τὴν ἐν τῇ Δύσει ἐκκλησιαστικὴν μεταρρυθμίσιν ἐπὶ τοῦ Ἰλδεβράνδου καὶ τὴν ἔξαρσιν τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα. Οἱ κανονολόγοι χάριν τοῦ ἀνωτέρω σκοποῦ αὐτῶν ἐποίησαντο ἀφθονον χρῆσιν τῶν Κανόνων τῆς Συνόδου ἐκείνης ΧVΙΙΙ, ΧΧΙ καὶ ΧΧΙΙ καὶ κατέληξαν ν' ἀποδεχθῶσιν ἐκ πλάνης αὐτὴν μεταξὺ τῶν Οἰκουμ. Συνόδων (Κεφ. Β'). Διεξερχόμενος μετὰ ταῦτα ὁ συγγραφεὺς ὅλας τὰς κανονικὰς τῆς Δύσεως συλλογὰς ἀπὸ τοῦ ΙΒ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος λέγει ὅτι, καίτοι αὐτὰ μνημονεύουσιν 8ης Συνόδου Οἰκουμενικῆς, θεωροῦσιν ὅμως τὴν ἐπὶ Φωτίου μεγάλην Σύνοδον 879—80 ὡς ἔχουσαν κύρους ἀναμφισβήτητον, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἐγίνωσκον τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Φωτίου ὑπὸ τῆς Συνόδου ἐκείνης. Σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τῆς περὶ Φωτίου Συνόδου ἐξέλιπε, καίτοι ὑπάρχουσι καὶ ἱστορικοί, οἵτινες ὄχι μόνον ἔχουσι γνώσιν τινα περὶ τῆς Συνόδου ἐκείνης, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ κύρους αὐτῆς. Καὶ κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν οὐδὲν εἶνε ἀπολύτως γνωστὸν περὶ δευτέρου ἀφορισμοῦ τοῦ

* Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τόμου σ. 757.

ιεροῦ Φωτίου (Κεφ. Γ'). Ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ὅτε ἄρχεται ἡ δημοσίευσις συλλογῶν τῶν Συνόδων, ἡ Η' Σύνοδος δὲν μνημονεύεται μεταξὺ τῶν Οἰκουμενικῶν, ἐλέγχεται δὲ ὁ μεταφραστὴς τῶν Πρακτικῶν τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου, ὅστις ἐν τῇ εἰσαγωγῇ αὐτοῦ ἀποκαλεῖ ταύτην Η' Οἰκουμενικήν. Παρὰ ταῦτα ὅλοι οἱ μετὰ ταῦτα ἐκδόμενοι Συλλογῶν καλοῦσιν τὴν κατὰ τοῦ Φωτίου Σύνοδον Οἰκουμενικὴν ἐπηρεασθέντες ἐκ τῆς ἀντιφωτιανῆς Συλλογῆς. Ἡ Σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ καὶ ἡ ἐν Τριδέντῳ δὲν δίδουσι ἀκριβῆ κατάλογον τῶν Συνόδων. Ἄλλ' ὁ ὑπὸ τῶν κανονολόγων τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ῥιφθὲς σπῆρος ἐκαρποφόρησε κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα διὰ τοῦ Βαρωνίου. Οὗτος γράφων τὰ *annales* εἶχεν ὑπ' ὄψει τὰ Πρακτικά τῆς ἐπὶ Φωτίου Συνόδου, ὅλας τὰς τότε γνωστὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ δὴ καὶ τὴν ἀντιφωτιανὴν Συλλογὴν, τὴν ὅποιαν καὶ ἀκολουθεῖ εἰς τὰς κατὰ τοῦ Φωτίου κρίσεις καὶ ὕβρεις αὐτοῦ. Ὑπὸ τοῦ Βαρωνίου ἐπηρεάσθησαν οἱ μετ' αὐτοῦ περὶ Φωτίου καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ Συνόδου γράψαντες Βελλαριμὸς καὶ Λέων ὁ Ἀλλάτιος, ὅστις ἔφθασε μέχρι τοῦ σημείου ν' ἀρνηθῆ καὶ αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν τῆς ἐπὶ Φωτίου Συνόδου. Κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα τὸ ζήτημα τοῦ Φωτίου ἀπετέλεσε τὸ μῆλον τῆς ξιδοῦς μεταξὺ Προτεσταντῶν καὶ Καθολικῶν. Διὰ τοὺς Καθολικοὺς μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ Hergenröther καὶ ἐν γένει τοὺς ὑπερασπιστὰς τοῦ πρωτείου, ὡς ὁ Hefele, ὁ Βαρωνίος ὑπῆρξεν ὁ ὀδηγός. Μέχρι τῆς ἀναγεννήσεως τῶν Βυζαντινῶν σπουδῶν ἡ περὶ τοῦ Φωτίου ἱστορία ἐν τῇ Δύσει παρέμεινεν ἐν τῇ σκοτεινῇ ἀτραπῷ, εἰς ἣν εἰσήγαγεν αὐτὴν κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ὁ Βαρωνίος. Ὅλιγοὶ μόνον Ὁρθόδοξοι, Ρῶσσοι ἰδίᾳ, ἐπικρίνοντες τὸν Hergenröther ὑπέδειξαν τὰ σφάλματα τοῦ ἔργου αὐτοῦ καὶ μεταξὺ αὐτῶν ὁ Σύρος Ἱερομόναχος Γιάρετ, σπουδάσας ἐν Ρωσίᾳ, ὅστις ἐτόλμησε νὰ κλονίσῃ τὸ κύρος τοῦ Hergenröther (Κεφ. Δ').

Στρέφεται εἴτα ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Φωτίου καὶ τῆς Η' Οἴκουμ. Συνόδου ἐν τῇ ἀνατολικῇ φιλολογίᾳ ἀπὸ τοῦ Θ' μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Ὁ μαθητὴς τοῦ Φωτίου Νικόλαος ὁ Μυστικὸς ἐμμένει εἰς τὴν ὀρθὴν παράδοσιν περὶ Φωτίου, πλήρης δὲ θαυμασμοῦ πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Φωτίου εἶνε ὁ βιογράφος Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου. Ὁ Πατριάρχης Εὐθύμιος (909—12) ἐν πραγματείᾳ περὶ Συνόδων ἀναγράφει 7 Οἴκουμ. Συνόδους καὶ «τὴν Σύνοδον τῆς ἐνώσεως», ἐννοῶν ὡς τοιαύτην τὴν ἐπὶ Φωτίου συνελθοῦσαν. Ὅπως δὲ Ἀρέθας ὁ Καισαρείας, οὕτω καὶ Νικόλαος ὁ Μυστικὸς ἀπεκάλεσε τὸν Φώτιον Ἅγιον, ὁ δὲ Βασίλειος ὁ Θεσσαλονίκης, βιογράφος τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου, ὀνομάζει αὐτὸν «καὶ θαυματουργόν». Ἀπὸ πότε χρονολογεῖται ἡ ἀνακήρυξις τοῦ Φωτίου ὡς ἁγίου; Ἐπειδὴ τὸ ὄνομα τοῦ Φωτίου ἀναγράφεται ἐν τοῖς Συναξαρίοις ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ι' αἰῶνος, εἰκάζομεν, ὅτι οὗτος ἐκανονίσθη κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ Ι' αἰῶνος ἐπὶ Πατριαρχοῦ Σισανίου. Εὐνόητον ἄρα ὅτι κατὰ τὴν ἀνακήρυξίν τοῦ Φωτίου εἰς ἅγιον ἡ Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου διετέλει ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τῆς Ρώμης, ἡ δὲ ἀνακήρυξις ἁγίου ἐν αὐτῇ δὲν ἦτο ὡς ἐν τῇ Δύσει δικαίωμα τοῦ Πάπα, ἀλλὰ καὶ ἀπλοῦ Ἐπισκόπου. Ἐφεξῆς ὀλίγος γίνεται λόγος περὶ Φωτίου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν Χρονογράφων, ἔξαιρέσει τοῦ Ψευδο-Συμεῶν, ὅστις, ἀνήκων εἰς τοὺς ἀδιαλλάκτους, εἶναι πλήρης μίσους κατὰ τοῦ Φωτίου. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σχίσματος τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἡ δημοτικότης τοῦ Φωτίου δὲν ἤψησε καὶ Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος δὲν μνημονεύει οὔτε τοῦ Φωτίου οὔτε τῆς ἐπ' αὐτοῦ Συνόδου ὡς μεγάλης. Εἰς τὴν ἀνύψωσιν τῆς φήμης τοῦ Φωτίου συνετέλεσεν ἡ πολεμικὴ ἐναντίον τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλη-

σίας ἀπὸ τοῦ IB' αἰῶνος. Οἱ χρονογράφοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης συντόμως μνημονεύουσι τοῦ Φωτίου καὶ ἀναγνωρίζουσι τὴν ἀξίαν αὐτοῦ, ἣν ἐπεφάσαν οἱ ἀκολουθοῦντες τὴν Σχολὴν τοῦ Πορφυρογεννήτου συγγραφεῖς καὶ ἰδίᾳ ὁ Ψευδο-Συμεὼν (Κεφ. Ε').

Ἀπὸ τοῦ IB' αἰῶνος οἱ ἐν Ἀνατολῇ συγγραφεῖς διαχωρίζονται εἰς τοὺς Ἐνωτικοὺς καὶ τοὺς Ἀνθενωτικούς. Οἱ πρῶτοι (Βέκκος, Μετοχίτης) μνημονεύουσι τῆς ἐπὶ Φωτίου Συνόδου καὶ τῆς κατὰ τὴν βὴν συνεδρίαν αὐτῆς ἀπαγγελίας τοῦ Συμβόλου ἄνευ τῆς προσθήκης καὶ ἐπικυροῦσι τὸ γεγονός ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῶν ἢ ἐπὶ Φωτίου Σύνοδος δὲν ὠνομάζετο Οἰκουμενική, καίτοι ὁ Μετοχίτης καλεῖ αὐτὴν, «σχεδὸν Οἰκουμενικήν». Καὶ οἱ ἄλλοι Ἐνωτικοί, ὡς Μάξιμος ὁ Χρυσοβέργης, Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς καὶ Δημήτριος ὁ Κυδώνης, δὲν προχωροῦσι πορρωτέρω. Παρὰ τοῖς ἀνθενωτικοῖς ὀλίγη γίνεται μνεία περὶ Φωτίου, ὁ δὲ Νικηφόρος ὁ Γρηγορᾶς τάσσειται ἀδιστακτικῶς πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἰγνατίου καὶ ἐναντίον τοῦ Φωτίου. Ἐνῶ δὲ ὁ Καλέκας κατὰ τὸν II' αἰῶνα λέγει ὅτι τινὲς καλοῦσι τὴν ἐπὶ Φωτίου Σύνοδον Οἰκουμενικήν, Συμεὼν καὶ Νεῖλος οἱ Θεσσαλονίκης δὲν δισταξοῦσι νὰ ὀνομάσωσιν αὐτὴν Οἰκουμενικήν, διὰ τὸν λόγον ὅτι αὐτὴ ἦρεν ἐκ τοῦ Συμβόλου τὴν προσθήκην τοῦ *filioque*. Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνουσι Νικόλαος ὁ Καβάσιλας καὶ Ἰωσήφ ὁ Βρυέννιος, προσθέτοντες ὅτι ἡ Σύνοδος συνῆλθε διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Φωτίου καὶ ὅπως πατάξῃ τὴν πλάνην «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Κατὰ τὸν IE' αἰῶνα καὶ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ Σύνοδον οἱ Ἐνωτικοί, θεωροῦντες τὸν Φώτιον αἴτιον τοῦ Σχίσματος, ὡς ὁ Βησσαρίων, Ἰωσήφ ὁ Μεθώνης, ὁ Πατριάρχης Κ/πόλεως Μάμας, δὲν ἀπονέμονται τὴν τιμὴν τοῦ ἁγίου εἰς τὸν Φώτιον. Ἐνῶ δὲ Μάρκος ὁ Ἐφέσου καὶ Γεννάδιος ὁ Σχολάριος καλοῦσι τὴν ἐπὶ Φωτίου Σύνοδον Οἰκουμενικήν, Ἰωάννης ὁ Παλαιολόγος ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς Μαρτίνον τὸν Ε' ζητεῖ ὅπως συγκληθῇ Σύνοδος κατὰ τὸ πρότυπον τῶν 7 Οἰκουμ. Συνόδων, ὅπερ δηλοῖ, ὅτι τόσαι μόνον ἀνεγνωρίζοντο τότε ὡς Οἰκουμενικαὶ ἐν Ἀνατολῇ. Καίτοι, ἐπομένως, ἡ ἐπὶ Φωτίου Σύνοδος δὲν ἀνεγνωρίσθη ἐπισήμως ὡς Οἰκουμενική, οἱ Ἕλληνες πάντοτε ἔδειξαν μέγαν σεβασμὸν πρὸς αὐτήν, μὴδὲ τῶν Ἐνωτικῶν, πλὴν τοῦ Καλέκα, ἐξαιρουμένων. Σημειωτέον πρὸς τοῦτους ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ Ἐνωτικοὶ οὐδέποτε ἐθεώρησαν τὴν ἐπὶ Ἰγνατίου συνελθοῦσαν ὡς Οἰκουμενικήν. Ἐκ τούτου ἐξίγεται, ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία μέχρι τέλους παρέμεινε πιστὴ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν γένει, ἥτις ἐλησμονήθη ἐν τῇ Δύσει ἀρχομένου τοῦ IB' αἰῶνος.

Ἡ θεωρία τοῦ Βαρωνίου περὶ δευτέρου σχίσματος τοῦ Φωτίου ἐπεφάσε πως καὶ τοὺς Ὀρθοδόξους ἀπὸ τοῦ ΙΣ' μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Οὕτως ὁ Δοσίθεος γράφων ἐν Τόμῳ Χαράς περὶ Ἑλλαδίου, ὑπερασπίζει τὴν γνησιότητα τῶν Πρακτικῶν, δέχεται ὅτι ὁ Ἰγνάτιος παρητήθη κωνονική, κατακρίνει τὴν κατηγορίαν κατὰ τοῦ Φωτίου ὡς εὐνοῦχου, ἀλλὰ συμφωνεῖ μετὰ τοῦ Βαρωνίου περὶ τῆς ὑπάρξεως β' σχίσματος. Ὡσαύτως παρεσύρθησαν ὑπὸ τοῦ Βαρωνίου Ἡλίας ὁ Μηνιάτης καὶ Νεκτάριος ὁ Ἱεροσολύμων. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Μελετίου Ἀθηναίων δὲν εἶνε ὡσαύτως ἀνεπεφάστος. Κατὰ δὲ τὸν ΙΘ' αἰῶνα, ὁ Σοφ. Οἰκονόμος, ἐκδότης τῶν Ἀμφιλοχίων, καὶ ὁ Ι. Βαλέττας, ἐκδότης τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου, φέρουσιν ὡσαύτως ἴχνη ἐπιδράσεως τοῦ Βαρωνίου. Τὸ αὐτὸ δητέον καὶ περὶ τοῦ Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου καὶ τοῦ Φ. Βαφείδου, ὅστις ἀκολουθεῖ τοὺς Νεάνδρον καὶ Schróck ἐν τοῖς περὶ Φωτίου. Πλὴν τῶν Ἑλλήνων, καὶ

οἱ Ρῶσοι ἱστορικοί, ὁ Σμυρνῶφ, ὁ Μουράβιεφ, ὁ Τσερνιγόβου Φιλάρετος καὶ ὁ Λαβρόβσκις ἀπεδέχθησαν τὴν θεωρίαν τοῦ Βαρωνίου. Μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Hergenröther, διὰ τοῦ ὁποίου ἐσυνεχίσθη ἡ θεωρία τοῦ Βαρωνίου, οἱ Ρῶσοι κριτικοὶ δὲν δεικνύουσι γενικῶς ἀνεξαρτησίαν ἀπ' αὐτοῦ, πλὴν τοῦ Lebedev. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ αὐστηρῶς ἐπικρίνας τὸν Hergenröther Σῦρος Yared ἐπηρεάσθη ὑπὸ τῆς θεωρίας τοῦ Βαρωνίου ὡς πρὸς τὸ β' σχίσμα. Καὶ ὁ συγγραφεὺς καταλήγει: «Ἡ ἱστορία τοῦ Φωτίου διὰ μέσου τῶν αἰῶνων ἐπεσκοτίσθη: Ὅταν αἱ δύο παραδόσεις, Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ, συνητηθήσαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς νέας ἱστορίας κατὰ τὸν 15' αἰῶνα, εὐρέθησαν σύμφωνοι ἐν ἐνὶ σπουδαίῳ σημείῳ τῆς περὶ Φωτίου μυθοπλαστίας, τῷ οὕτω καλουμένῳ β' σχίσματι τοῦ Φωτίου».

* * *

Τὸ ὅλον ἔργον αὐτοῦ ὁ Συγγραφεὺς ἐπισφραγίζει διὰ συντόμου Ἐπιλόγου, τοῦ ὁποίου ἀξίζει νὰ ἐπισυναφθῇ ἐνταῦθα ἀνάλυσις. Ὁ τρόπος, λέγει, καθ' ὃν τὸ ζήτημα τοῦ Φωτίου ἔτυχε διαπραγματεύσεως ἐν τῇ Λύσει, δεικνύει τὸ ὄχι εὐχάριστον εἶδος μεσαιωνικῆς νοοτροπίας καὶ τὰς προκαταλήψεις καὶ παρανοήσεις, αἵτινες δύνανται νὰ γεννηθῶσιν ἐκ τῆς ἐλλείψεως κριτικοῦ αἰσθητηρίου καὶ ἱστορικῆς παρερμηνείας. Ἐκ τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ, προσθέτει, ἀπεδείχθη ὅτι ἡ προσωπικότης τοῦ Φωτίου, τοῦ μεγάλου Πατριάρχου καὶ Πατρὸς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπὶ αἰῶνας ἔτυχε κακῆς μεταχειρίσεως παρὰ τῆς Δύσεως μετ' ἀδίκου χλεύης καὶ ἔχθρας. Εἶνε καθήκον τοῦ ἱστορικοῦ οὐχὶ μόνον νὰ διορθώσῃ παρεξηγήσεις, ἀλλὰ καὶ ν' ἀποκαταστήσῃ ἱστορικὰς μορφάς, αἵτινες ἔπαθον ἐξ αὐτῶν. Μεταξὺ τοιούτων μορφῶν ὁ Φώτιος εἶνε ἀξιοσημείωτον παράδειγμα καὶ ἡ Ἱστορία ὀφείλει εἰς αὐτὸν διόρθωσιν τῶν κατηγοριῶν, αἵτινες ἐπὶ αἰῶνας ἐπεσκοτίσαν τὴν μνήμην αὐτοῦ. Ἄν τὰ συμπεράσματά μου εἶνε ὀρθά, εἴμεθα ἀπαξ ἔτι ἐλεύθεροι ν' ἀναγνωρίσωμεν τὸν Φώτιον ὡς μέγαν ἐκκλησιαστικὸν ἄνδρα, ὡς πολυμαθῆ ἄνθρωπιστὴν καὶ ὡς ἀληθινὸν Χριστιανόν, πρόθυμον νὰ συγχωρήσῃ τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ καὶ νὰ λάβῃ τὴν πρωτοβουλίαν πρὸς συμφιλίωσιν. Ἄπὸ φιλολογικῆς καὶ λογίας ἀπόψεως ὁ Φώτιος πάντοτε ἐτάχθη ὀρθῶς ὑψηλὰ ὑπὸ τῶν λογίων ἐκείνων, οἵτινες ἐμελέτησαν τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ἐν τῇ σφαίρᾳ αὐτῇ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἔτυχε ἀείποτε σεβασμοῦ, ὡς μαρτυροῦσιν οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ, φίλοι καὶ ἐχθροί. Λόγιοι εἰδήμονες τοῦ φιλολογικοῦ αὐτοῦ ἔργου δὲν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ πιστεύωσιν ὅλας τὰς διαδόσεις, ὅς οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ ἔσπερολόγων κατ' αὐτοῦ. Οἱ λόγιοι οὗτοι παρέμειναν πιστοὶ εἰς τὸ ἐνστικτικὸν τοῦ λογίου, τὸ ὁποῖον ἔπειθεν αὐτούς, ὅτι ἄνθρωπος καταναλώσας τὰς καλλίστας ἡμέρας τῆς ζωῆς αὐτοῦ μεταξὺ βιβλίων καὶ ἐν ἐπικοινωνίᾳ μετὰ τῶν ἀρίστων ἀντιπροσώπων τῆς κλασικῆς περιόδου καὶ ἐν καθημερινῇ ἀναστροφῇ μετ' ἀφωσιωμένων μαθητῶν, εἶνε ἀπίθανον, ὅτι κατῆλθεν εἰς τοιαύτην εὐτέλειαν καὶ μικροπρεπῆ φιλοδοξίαν, ὅποیان ἀποδίδουσιν εἰς αὐτὸν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ. Καὶ ἦτο ὀρθὸν τὸ ἐνστικτικὸν αὐτῶν, τὸ ὁποῖον καθωδήγησεν αὐτούς νὰ τιμῶσιν ἕνα λόγιον, ὅστις ὑπῆρξεν ὑπέροχος, μεταβιβάζων τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς τὰς μεταγενεστέρας γενεάς. Ταῦτοχρόνως ἡ σταθερὰ πεποίθησις, ἣτις ἐπεκράτει μεταξὺ τῶν ἀπλῶν Ὀρθοδόξων, ὅτι ἡ Ἐκκλησία αὐτῶν δὲν ἠδύνατο νὰ πλανηθῇ καταστέφουσα τὸν ἡγέτην αὐτῆς διὰ τοῦ φωτοστεφάνου τῆς ἀγιότητος, διὰ τῆς ἀναδείξεως αὐτοῦ ὡς ὑποδείγματος χριστιανικῆς ἀρετῆς, ἔδει νὰ τύχῃ

δικαιώσεως. Ἐφεξῆς ὁ συγγραφεὺς ὁμολογεῖ ὅτι καὶ ὁ Φώτιος, ὡς ἄνθρωπος, εἶχε τὰ ἀσθενῆ αὐτοῦ σημεῖα, καὶ ὡς τὸ χεῖριστον λάθος αὐτοῦ εὗρσκει τὴν σύγκλησιν τῆς Συνόδου τοῦ 867 κατὰ τοῦ Νικολαίου, διότι αὕτη ἐδηλητήριασε τὰς σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ ἐπηρέασε τὸν ῥοῦν τῆς ἐξελέξεως τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ μέσου τῶν αἰῶνων. Ὁ συγγραφεὺς ἐκφράζει ὡσαύτως τὴν λύπην αὐτοῦ, ὅτι τὰ Πρακτικὰ τῶν ἐπὶ Φωτίου Συνόδων 861 καὶ 879—80 δὲν ἔτυχον τῆς δεούσης προσοχῆς παρὰ τῶν Κανονολόγων τῆς Δύσεως, ὅταν αὐτοὶ διεμόρφουν τὴν ἰδέαν τῆς καθολικότητος καὶ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς φιλοσοφίας, διότι ἡ Σύνοδος τοῦ 861 ἀνεγνώρισε τὸ ἐκκλητικὸν τοῦ Πάπα, ἡ δὲ ἑτέρα διέτύπωσε τὴν ἀρχὴν ὅτι ἐκάστη Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ ἀκολουθῇ τὴν ἰδίαν αὐτῆς πρᾶξιν. Αἱ δύο Ἐκκλησίαι, Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ, κατεπελέμησαν ἀλλήλας κατὰ τὸν Μεσαίωνα ὄχι ὑπὸ τὸ εὖρον τοῦτου πνεύμα. Σήμερον εἶνε καιρὸς κατὰ τὸν συγγραφέα νὰ ἀναθεωρηθῶσιν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἱστορίας ἡ ζωτικὴ περίοδος τοῦ Θ' αἰῶνος καὶ ἡ σειρά τῶν ἐσφαλμένων ἀντιλήψεων, ἃς ἐκείνη ἀφήκεν, ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἐκ νέου συνδέσμου τῶν δύο μεγάλων Ἐκκλησιῶν.

Εἶνε ὀρθόν, ἐπιλέγει, μετὰ τὴν μακρὰν αὐτὴν ἔρευναν νὰ προκαλέσωμεν τὴν συμπληρωτικὴν ἀτμόσφαιραν, ἣτις ἐπεκράτει ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὸ τέλος τοῦ Ι' αἰῶνος, ὅταν ἡ τελευταία ἀπήχησις τῶν περὶ τὸν Φώτιον καὶ τὴν τετραγαμίαν Λέοντος τοῦ VI διχογνωμιῶν ἐσβέσθη καὶ κατέπαυσε διὰ τῶν ἀποφάσεων τῶν Συνόδων τοῦ 920 καὶ τοῦ 991. Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς δηλώσεως περὶ τελικῆς συμπλιώσεως μεταξὺ τῶν ἀντιμαχομένων μερίδων—τοῦ περιφήμου Τόμου τῆς Ἐνώσεως—οἱ Πατέρες ἔθεντο τέρμα εἰς τὰς προτέρας αὐτῶν διχυστασίας καὶ τὰ σχίσματα διὰ τῶν ἐπικρυτήσεων αὐτῶν καὶ ἡ δραματικὴ σκηνὴ τῆς τελικῆς εἰρήνης τοιαύτην προὔξενησεν ἐντύπωσιν εἰς τοὺς πιστοὺς, ὥστε ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐπὶ αἰῶνας κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Ὁρθοδοξίας μνημονεῦει τὴν νίκην τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῆς τελευταίας αἰρέσεως τῆς Εἰκονομαχίας καὶ τῶν μετ' αὐτήν. Οἱ τοῖχοι ἐκάστου καθεδρικῆς Ναοῦ ἀντηχοῦσι τὰς λέξεις, τὰς τοῖς ἐπαναλαμβάνομένας ὑπὸ τοῦ διακόνου καὶ τοῦ λαοῦ, ἀνακυλούντων εἰς τὴν μνήμην τοὺς ἀγῶνας τοῦ Θ' αἰῶνος!

Ἰγνατίου καὶ Φωτίου τῶν Ὁρθοδόξων καὶ ἀοιδίμων Πατριαρχῶν αἰωνία ἡ μνήμη! Ἄπαντα τὰ κατὰ τῶν ἁγίων Πατριαρχῶν Γερμανοῦ, Ταρασίου, Νικηφόρου καὶ Μεθοδίου, Ἰγνατίου, Φωτίου, Στεφάνου, Ἀντωνίου καὶ Νικολάου γραφέντα ἢ λαληθέντα

Ἀνάθεμα, ἀνάθεμα, ἀνάθεμα!

Τοιοῦτο ἐν ἔκτεναι ἀναλύσει εἶνε τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ κ. Dvornik. Μὴ δυνάμενοι νὰ εἰσέλθωμεν εἰς οἰανδήποτε κριτικὴν τοῦ βιβλίου ἐν πάσας αὐτοῦ ταῖς λεπτομερείαις, καθόσον τοῦτο ἀνήκει μᾶλλον εἰς ἱστορικὸν—βυζαντινολογικὸν ἢ ἀπλοῦν θεολογικόν, δεόν νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὠρμήθη ἐκ μιᾶς εὐγενοῦς ἰδέας, τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας περὶ τοῦ Φωτίου οὐχὶ χάριν ἡμῶν, οἵτινες πάντοτε ἐτιμῶσαμεν καὶ τιμῶμεν προσσηκόντως τὸ μέγα ὄνομα καὶ πρᾶγμα, τὸν Ἱερόν Φώτιον, ἀλλὰ χάριν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν αὐτῆς συγγραφέων, ἀρχαιοτέρων καὶ νεωτέρων, οἵτινες ὕβρεις ἐπὶ ὕβρεων ἐπεσώ-

ρευσαν κατὰ τοῦ προσώπου αὐτοῦ ὡς ἀρχηγοῦ καὶ πρωτεργάτου τοῦ Σχίσματος Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς καὶ ὡς διατελοῦντας ἔτι ὑπὸ τὸ ἀνάθεμα τῆς Παπῶσυνας. Εἰς τὴν ἐξέτασιν αὐτὴν προβαίνει ἐκ τῆς βασικῆς ἰδέας, ὅτι τὰ ἐν Βυζαντίῳ λαμβάνοντα χώραν ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα ἀπὸ τοῦ 860—880 ὀφείλονται εἰς τὴν ἀνεκὰθεν ἐπικράτησιν ὅτε μὲν τῆς μιᾶς, ὅτε δὲ τῆς ἐτέρας τῶν δύο πολιτικῶν μερίδων, τῆς συντηρητικῆς ἢ τῆς φιλελευθέρως, γνωστῆς οὐσίας τῆς στενῆς σχέσεως πολιτείας καὶ ἐκκλησίας ἐν τῷ Βυζαντίῳ, ὅπου πολιτικαὶ σκέψεις καὶ ἀνάγκαι ὑπηγόρευον εἰς τοὺς αὐτοκράτορας ἀνάλογον στάσιν προκειμένου περὶ τῆς λύσεως ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων. Ἄλλ' ἄς μὴ ὑπολάβῃ τις ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐν τῇ ἐξιστορήσει τῶν γεγονότων εἶνε διατεθειμένος νὰ θυσιάσῃ καὶ μόριόν τι ἐκ τῆς θεωρίας περὶ πρωτείου τοῦ Πάπα, περὶ ἐκκλητίου καὶ τῶν ἀξιώσεων αὐτοῦ ὡς ὑπάτου ἀρχηγοῦ καὶ ἑνθυμοῦ τῆς ὅλης Ἐκκλησίας. Ἐκφράζει τὸναντίον τὴν λύπην αὐτοῦ ὁ συγγραφεὺς, διότι δὲν ἐξετιμῆθη προσηκόντως ὑπὸ τῆς Ρώμης ἢ ὑποχώρησις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ὑπ' αὐτῆς ἀναγνώρισις οὐχὶ μόνον ἐν τῇ πράξει, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ τε ἐκκλητίου καὶ τοῦ δικαιοῦματος τοῦ Πάπα νὰ κρίνῃ διὰ τῶν Λεγάτων αὐτοῦ τοὺς Πατριάρχας τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ μόνη ὑποχώρησις, τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς ὑπαινίσσεται ἐν τῷ Ἐπιλόγῳ αὐτοῦ, εἶνε ὅτι, ἂν ἐξετιμῶντο προσηκόντως τὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου τοῦ 861 καὶ τῆς 879—80, θὰ ἠδύνατο νὰ εὗρεθῇ συμβιβασμός τις μεταξὺ τῆς καθολικότητος τ. ἔ. τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα καὶ τῆς ἀρχῆς, ὅπως ἐκάστη Ἐκκλησία ἀκολουθῆ τὴν ἰδίαν αὐτῆς πρᾶξιν τ. ἔ. ν' ἀπολαύῃ ἐσωτερικῆς αὐτονομίας. Κατὰ πόσον δύνανται νὰ συμβιβασθῶσι ταῦτα πρὸς τὴν περὶ πρωτείας ἰδέαν, ὡς διετυπώθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Βατικανοῦ διὰ τῆς καταργήσεως τῶν λεγομένων Γαλλικανικῶν ἐλευθεριῶν καὶ πάσης ἄλλης ἰδέας ἐσωτερικῆς αὐτονομίας, γινώσκει καλλίτερον ἡμῶν ὁ συγγραφεὺς.

Παρατηρήσαμεν ὡσαύτως ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐπανειλημμένως ἀναφέρει, ὅτι τὰ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» δὲν ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἐξετάσεως ἐν ταῖς διαφόροις Συνόδοις, καίτοι ὁ Φώτιος καὶ ἐν τῇ Ἐγκυκλίῳ αὐτοῦ καὶ ἐν ἰδιαιτέρῳ συγγραφῇ, «τῇ Μυσταγωγίᾳ περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος», κατεπολέμησε τὴν πλάνην καὶ οὐχὶ ἀπλῶς τὴν προσθήκην. Ἀλλὰ μήπως καὶ μόνη ἢ ἀπαγγελία ἐν τῇ Συνόδῳ τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως ἄνευ τῆς προσθήκης «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ», ὡς ἔπραξαν καὶ αἱ ἄλλαι Οἴκουμ. Σύνοδοι, εἶνε μικρὰ ἀπόδειξις ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς ὁμοῦ μετὰ τῆς προσθήκης κατέκρινε καὶ τὴν οὐσίαν αὐτῆς, τ. ἔ. τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγ. Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ; Μὴ λησμονώμεν, ὅτι ὁ Φώτιος εἰς τὴν πελεμικὴν αὐτοῦ ὠρμήθη ἐκ τῆς διαδόσεως τῆς πλάνης ἐν Βουλγαρίᾳ, ἣτις ἐγένετο ὑπὸ Φράγκων κυρίως Ἰεραποστόλων, ὀρμηθέντων ἐκ τῆς εὐρύτατα τότε ἐν τῇ Χώρα αὐτῶν διαδοθείσης καὶ ἀποδεκτῆς γενομένης πλάνης, οὐχὶ δὲ ἐξ οἰωνδήποτε ἐκφράσεων αὐτῆς τῆς Ρώμης καὶ τῆς ὑπ' αὐτῆς ἀποδοχῆς τῆς προσθήκης, ἣτις ἐγένετο πολλῶ βραδύτερον δεκτὴ καὶ ἐν Ρώμῃ.

Ἡ θέσις τῶν ἐν Κ)πόλει ἐρίδων ἐπὶ τῆς βάσεως τῶν κρατουσῶν ἐν Βυζαντίῳ πολιτικῶν μερίδων αἴρει βεβαίως ἀπ' αὐτῶν τὸν ἐσφαλμένον χαρακτηρισμόν, ὅστις ἀπεδόθη εἰς αὐτὰς εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ὡς ῥῆξιν μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐν ζητήμασι δογματικοῖς. Ἀλλὰ δύναται τις ν' ἀρνηθῆ ὅτι ἡ Ρώμη ἐποφελήθη τῶν ἐρίδων τούτων καὶ τῆς προσκλή-

σεως τῶν Αὐτοκρατόρων καὶ τῶν Πατριαρχῶν ἵνα ἐπεκτείνῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν αὐτῆς κυριαρχίαν καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ; Μήπως δὲν ὁμολογεῖται καὶ παρὰ τῶν παπικῶν, ὅτι ὁ Πάπας Νικόλαος διὰ τῶν περὶ πρωτεύου θεωριῶν αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ πρόδρομος Γρηγορίου τοῦ VII εἰς τὴν διατύπωσιν καὶ ἔξαρσιν τῆς ἀπολύτου τοῦ Πάπα κυριαρχίας; Ἄν ὑπῆρξε σφάλμα τῶν ἡμετέρων, πιεζομένων ἐκ τῶν περιστάσεων, νὰ προστρέχωσι πρὸς τὸν Πάπαν πρὸς ἐπίλυσιν τῶν διαφορῶν αὐτῶν, ὑπῆρξεν ὡσαύτως βασικὸν τῶν Παπῶν σφάλμα νὰ μὴ εἰσδύωσιν ἐγκαίρως εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς προσηλωσεως εἰς τὴν Ἀποστολικὴν παράδοσιν, τὸ ὁποῖον ἀνέκαθεν ἐκράτει ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ.

Εἴμεθα εὐγνώμονες εἰς τὸν συγγραφέα διὰ τὴν μεγάλην προσπάθειαν αὐτοῦ νὰ διαλύσῃ τὴν καλύπτουσαν τὴν ἱστορίαν τοῦ Φωτίου ἀχλὺν καὶ νὰ ὀρθώσῃ αὐτὸν ὄχι μόνον ὡς μέγαν Ἐκκλησιαστικὸν ἄνδρα, ἀλλὰ καὶ ὡς Ἅγιον, ὅπως τιμᾷ αὐτὸν δικαίως ἢ Ὁρθόδοξος ἡμῶν Ἐκκλησία. Συμμεριζόμεθα ὡσαύτως τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ, ὅπως τὸ ἔργον αὐτοῦ δημιουργήσῃ συμφιλιοτικὴν ἀτιμωφαιραν μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων τμημάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ ὅπως ἐπαληθεύσῃ καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν τὸ εἰρηνικὸν πνεῦμα τὸ ὁποῖον ἔθηκε τέρμα εἰς τὰς ἐν Βυζαντίῳ ξηρίας τῷ 920 καὶ τῷ 911 διὰ τοῦ περιφήμου «Τόμου τῆς Ἐνώσεως»! Ἄλλὰ δὲν φαίνεται ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐν τῷ ζήλῳ αὐτοῦ λησμονεῖ τὴν μακρὰν ὁδόν, τὴν ὁποίαν ἔκτοτε διήνυσεν ἡ Λυτικὴ Ἐκκλησία εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διατύπωσιν ἰδίων θεωριῶν καὶ δογμάτων περὶ οὐσιωδῶν τῆς Χριστιανικῆς πίστεως ἀληθειῶν; Ἄς ἐλπίσωμεν καὶ ἃς εὐχηθῶμεν.

† Ὁ Θυατείρων ΓΕΡΜΑΝΟΣ

Das Alte Testament herausgegeben von Prof. Fr. Nötscher. Genesis von Hubert Junker, 1949. Echter Verlag. Würzburg (σ. 146). Περὶ τῆς ἐν τῇ Ῥωμαιοκαθολικῇ Ἐκκλησίᾳ παρατηρουμένης κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν καταπληκτικῆς δραστηριότητος πρὸς εὐρύτεραν παρὰ τῷ χριστεπωνύμῳ πληρώματι διάδοσιν τῆς Ἀγ. Γραφῆς διὰ σειρῶν μεταφράσεων συνοδευομένων ὑπὸ αὐστηρῶς ἐπιστημονικῶς ἢ καὶ συντόμων εἰσαγωγῶν καὶ σχολίων ἐδόθη εἰς ἡμᾶς ἐπανελημμένως ἀφορμὴ νὰ ὁμιλήσωμεν ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς »Θεολογίας» ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ βιβλιογραφήσεως τοιούτων ἔργων. Ἐν τῶν πολυαρίθμων ἐν γερμανικῇ γλώσσῃ ἐκδιδομένων τοιούτων συλλογικῶν ἐρμηνευτικῶν ἔργων εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ τριετίας δημοσιευομένη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Nötscher ἐν συνεργασίᾳ καὶ μετ' ἄλλων ἐρμηνευτῶν σειρὰ συντόμων ὑπομνημάτων εἰς τε τὴν Π. καὶ τὴν Κ. Διαθήκην, ἢ ἀπὸ τοῦ ἐν Würzburg ἐκδοτικοῦ οἴκου φέρουσα τὸν τίτλον Echter Bibel. Τὸ μετὰ χεῖρας τεῦχος τῆς σειρᾶς ταύτης περιέχει ὑπόμνημα εἰς τὴν Γένεσιν τοῦ ἐν Trier διακεκριμένου καθηγητοῦ Hub. Junker, τοῦ ὁποῖου τὰ εἰς τὸ Δευτερονόμιον καὶ τοὺς Ἐλάσσονας προφῆτας ὑπομνήματα ἐν τῇ σειρᾷ τῆς Βόννης (Bonner Bibel) ἐβιβλιογραφήσαμεν ἄλλοτε ἐν τῇ «Θεολογίᾳ». Καίτοι τὸ παρὸν ὑπόμνημα, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ τῆς σειρᾶς τῆς Echer Bibel, εἶναι πολὺ βραχυτέρα τοῦ τῆς Bonner Bibel, οὐχ ἦττον ὁμως περιλαμβάνει τὰ ἀπαραίτητα πρὸς κατανόησιν καὶ ἐκτίμησιν τῆς θερησκευτικῆς ἀξίας τοῦ θεμελιώδους τούτου διὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν βιβλίου τῆς Ἀγ. Γραφῆς. Προτάσσεται πικρὴ εἰσαγωγή εἰς τὴν Γένεσιν κατατοπιζουσα ἐπὶ τῶν φιλολογικῶν κυρίως προβλημάτων αὐτῆς (σελ. 5—10)

καὶ ἔπεται μετάφρασις κατὰ μικρᾶς ἐνότητος, κάτωθεν τῆς ὁποίας παρατίθενται τὰ σχόλια. Ἐπίσης ἐκάστου μεγάλου τμήματος τοῦ βιβλίου, (προϊστορία, κατακλυσμὸς, ἱστορία πατριαρχῶν) προτάσσεται σύντομος εἰσαγωγή διαφωτίζουσα τὰ φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ προβλήματα αὐτοῦ. Καίτοι δὲ τὸ ὑπόμνημα τοῦτο προορίζεται μᾶλλον δι' εὐρύτερον κύκλον ἀναγνωστῶν, οὐχ ἦντον ὅμως ἀναγινώσκεται μετ' ὠφελείας καὶ ὑπὸ τῶν θεολόγων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν εἰδικῶν ἐξηγητῶν, ὡς παρέχον ἀρίστην εἰκόνα ὄχι μόνον τοῦ θρησκευτικοῦ περιεχομένου τοῦ σπουδαιοτάτου βιβλίου τῆς Γενέσεως, ἀλλὰ καὶ τῶν ποικίλων προβλημάτων αὐτοῦ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νεωτάτων φιλολογικῶν, θρησκευτικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν. Εἶναι πραγματικῶς ἡ τελευταία τῆς ἐπιστήμης λέξις ἐπὶ τοῦ αἰωνίου καὶ πράγματι θείου τούτου βιβλίου.

Π. Γ. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Emil Brunner, Die Christliche Lehre von Gott. Dogmatik Band I. Zwingli-Verlag, Zürich 1946 (σελ. VII+319).

Ἐν τῶν συμπτωματοκωτάτων καὶ χαρακτηριστικωτάτων φαινομένων τῆς προτεταντικῆς θεολογίας μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον εἶναι ἡ μετὰ τὴν ὑπερνίκησιν τῆς ἱστοριοκρατίας συντηνωτάτη καλλιέργεια τῆς δογματικῆς θεολογίας, ἥτις ὑπὸ τὴν ὀσπὴν ἀκριβῶς τῆς ἱστοριοκρατίας εἶχε παραμεληθῆ καὶ ἐκινδύνευε νὰ ἀποσυντεθῆ ἐν τῷ προτεταντικῷ κόσμῳ. Κλασσικὸς ἐκπρόσωπος τῶν διαλυτικῶν τάσεων τούτων ἦτο ὁ θεωρητικὸς ἀρχηγὸς τῆς λεγομένης θρησκευτολογικῆς σχολῆς, ὁ συστηματικὸς θεολόγος Ε. Troeltsch, τοῦ ὁποίου ἡ ἐν τῇ Kultur der Gegenwart τοῦ Hinneberg (Πῦ 2 σελ. 1-36) δημοσιευθεῖσα τῷ 1909 πραγματεία ὑπὸ τὸν τίτλον «Wesen der Religion und der Religionswissenschaft» ἐθεωρήθη προσφυνῶς ὡς «αὐτοδιάλυσις τῆς προτεταντικῆς δογματικῆς». Ἡ δὲ ζωηροτέρα ἐναντίον τῶν τάσεων τούτων ἀντίδρασις προεβλήθη ἐκ μέρους τῆς λεγομένης διαλεκτικῆς θεολογίας καὶ μάλιστα ὑπὸ τῶν δύο ἐπιφανεστάτων αὐτῆς ἐκπροσώπων, τοῦ Karl Barth ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Emil Brunner ἀφ' ἑτέρου. Καὶ ὁ μὲν K. Barth, καθηγητῆς ἐν Βασιλείᾳ, ἤρξατο ἤδη ἀπὸ τοῦ 1932 δημοσιεύων τὴν πολύτομον «Ἐκκλησιαστικὴν Δογματικὴν» αὐτοῦ, τῆς ὁποίας οἱ μέχοι τοῦδε ἐκδοθέντες ὀγκῶδεις πέντε πρῶτοι τόμοι μόλις περιλαμβάνουσι τὸ 1/3 τῆς ὅλης ὕλης, ὁ δὲ δὲ Ε. Brunner, καθηγητῆς ἐν ἐν Ζυρίχῃ, ἐσχέδιασε τετράτομον Δογματικὴν, ἧς τὸν α' τόμον ἔχομεν ἀνὰ χεῖρας. Ἀσχοληθέντες ἄλλοτε ἐν τῇ «Θεολογίᾳ» διὰ μακρὸν περὶ τὸ μνημειῶδες ἔργον τοῦ πρῶτου, ἐρχόμεθα νῦν νὰ βιβλιογραφήσωμεν τὸν α' τόμον τῆς Δογματικῆς τοῦ δευτέρου εἰς τὴν Θεολογίαν καὶ τὰ κυριώτερα ἔργα τοῦ ὁποίου, ὡς καὶ τοῦ Barth ἔχομεν ἀφιερῶσαι σειρὰν ἀρθρῶν ἐν τε τῇ «Θεολογίᾳ» καὶ ἀλλαχοῦ.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ παρόντος τόμου, ἀπαρτιζόμενον ἐκ 391 κυρίων σελίδων εἶναι ἐκτενὴς εἰσαγωγή εἰς τὴν Δογματικὴν καὶ τὸ α' μέρος τῆς Δογματικῆς, τ. ἔ. ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία. Ἐν μὲν τῇ εἰσαγωγῇ (σελ. 3-128) ἔξετάζονται ἡ θέσις τῆς Δογματικῆς ἐν τε τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ θεολογίᾳ, τὰ δικαιώματα καὶ ἡ ἀναγκαιότης τῆς Δογματικῆς, ἡ θεία ἀποκάλυψις, ἡ σχέσις τῆς μαρτυρίας τῆς πίστεως πρὸς τὴν διδασκαλίαν, ὁ κανὼν τῆς χοισιανικῆς διδασκαλίας, ἡ ἔννοια τοῦ δόγματος, ἡ σχέσις πίστεως καὶ ὀρθοῦ λόγου, ἡ ἔννοια καὶ τὸ ἔργον τῆς Δογματικῆς, ἡ ἱστορία τῆς Δογματικῆς, ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς ἄλλας ἐπιστήμας καὶ ἡ αὐθεντία τῆς Γραφῆς. Ἀκολουθεῖ

τὸ Α΄ κύριον μέρος τῆς Δογματικῆς, ἐνθα ἐξετάζεται, ὡς εἴρηται, ἡ περὶ Θεοῦ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ τὸ ὁποῖον ἀπαρτίζεται ἐκ δύο τμημάτων. Ἐν μὲν τῷ πρώτῳ τούτων ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν ιδιοτήτων τοῦ ἐν Τριάδι Θεοῦ (σ. 121-322), ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ (323-391) ἐξετάζεται ἡ βουλή τοῦ Θεοῦ (προαιώνιος βουλή, ἐκλογή, προορισμὸς καὶ ἀποκατάστασις). Ἐν ἰδιαιτέροις ἱστορικοῖς παραρτήμασι τοῦ α΄ μέρους ἐξετάζονται ἐκάστοτε σχετικὰ ζητήματα, οἷα εἶναι ἡ ὀνομασία τοῦ Θεοῦ, ἡ φυσικὴ γνῶσις τοῦ Θεοῦ, ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία τῶν φιλοσόφων, ἡ ἱστορία τῆς ἀγάπης, ἡ ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς περὶ Τριάδος διδασκαλίας καὶ τῆς περὶ τῶν ιδιοτήτων τοῦ Θεοῦ, ἱστορία τῆς περὶ προορισμοῦ καὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων διδασκαλίας, ἣν θεωρεῖ ὡς ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν Γραφήν. Γνωρίσματα καὶ τοῦ παρόντος ἔργου τοῦ μεγάλου τούτου θεολόγου εἶναι ὁ συνδυασμὸς ἐμβριθείας θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς μετὰ μεθοδικότητος καὶ σπανίως διὰ τοιαῦτα ἔργα σαφηνείας ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀγάπης πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν μεθ' ἱκανῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψεως ἀφ' ἑτέρου, ἐλευθερίας ἣτις παράγει τὸν συγγραφέα ἐνίοτε μέχρις ἀπομακρύνσεως οὐ μόνον ἀπὸ τῆς καλβινικῆς ὁμολογίας, εἰς ἣν ἀνήκει (διδασκαλία περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ κλπ.), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας (διδασκαλία περὶ θείων ιδιοτήτων, περὶ Τριάδος κλπ.). Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως δὲ ταύτης, ἐὰν ἡ Δογματικὴ τοῦ Barth εἶται μᾶλλον δυσπαρακολούθητος, εἶναι ὅμως συνταρακτικώτερα. Καίτοι ὅμως πολλὰ εἶναι τὰ σημεῖα, ἐν οἷς ἔχει νὰ διαφωνήσῃ ὁ ὀρθόδοξος θεολόγος, ἐν τούτοις ἔχει καὶ πολλὰ νὰ διδαχθῇ ἐκ τοῦ περισπουδάστου τούτου ἔργου, τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἰδιάζον αὐτοῦ γνώρισμα εἶναι ὁ οἰκουμενικὸς χαρακτὴρ αὐτοῦ, χάρις εἰς τὸν ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς, ἀποκρούει τὴν ἀπεριόριστον προσήλωσιν εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἐκκλησιαστικὴν ὁμολογίαν (Confessionalismus), ἣν θεωρῶν ὡς ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν προτεσταντικὴν σκέψιν, κηρύσσει ἑαυτὸν πρόθυμον νὰ διδαχθῇ παρὰ τῶν ὁμολογιῶν καὶ τῆς διδασκαλίας πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Das Ewige in der Religion. Verlag Gerber. Schwarzenburg 1948 (σελ. 230).

Ἐπὶ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἐξεδόθη ἐπιμελεῖα τοῦ ἐν Βέρνη Ἑλληνοσλαβολόγου καὶ ἱστορικοῦ Στ. Τσουρουκτσόγλου, διακεκριμένου ψυχολογολόγου, σειρὰ μελετῶν γνωστῶν ἐπιστημόνων τῆς Ἑλβετίας, τῶν ὁποίων μελετῶν ἀμεσῶς μὲν σκοπὸς εἶναι ἡ συμβολὴ πρὸς διάγνωσιν τῶν λόγων τῆς παρουσίας θρησκευτικῆς κρίσεως καὶ πρὸς ὑπερνίκησιν αὐτῆς, ἀπώτερος δὲ σκοπὸς εἶναι ἡ διευκρίνησις τῆς συνεννοήσεως τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν τῇ βοήθειᾳ τοῦ θρησκευτικοῦ πρὸ παντὸς παράγοντος. Ἐν τῷ παρόντι τόμῳ, ὅστις ἀποτελεῖ λίαν ἐνδιαφέρον πνευματικὸν συμπόσιον, συνεργάζονται διάφοροι ἐπιστήμονες, θεολόγοι καὶ φιλόσοφοι καὶ φυσιοδίφαι καὶ ψυχίατροι, διαφόρως διακείμενοι ἔναντι τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλ' ἅπαντες ἀναγνωρίζοντες τὴν μεγίστην σημασίαν τοῦ θρησκευτικοῦ παράγοντος καὶ τὴν ἀφθιτὸν ἀξίαν τῆς χριστιανικῆς ἰδεολογίας. Προτάσσεται πρόλογος τοῦ ἐκδότου τοῦ συμποσίου τούτου περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἐκδόσεως ταύτης (σ. 8—10). Ἐπακολουθεῖ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ *H. Hoffmann* περὶ τῆς ἱστορίας τῆς κρίσεως, τῆς ὁποίας παρέχει ζωηρὰν καὶ ἐμπεριστατωμένην εἰκόνα ἐν τῇ ἐξε-

λίξει αὐτῆς, μετὰ δηλώσεως τῶν εὐοίωνων σημείων τῆς ὑπερνικήσεως τῆς κρίσεως (σ. 11—33). Ἡ ἐπομένη μελέτη εἶναι τοῦ ἐν Βέρνην ὑφηγητοῦ *M. Tramer*, ἐξετάζοντος διὰ μακρῶν τὴν παρούσαν θρησκευτικὴν κρίσιν ἀπὸ ψυχολογιολογικῆς ἐπόψεως καὶ εἰσηγουμένου νέους δρόμους συνεννοήσεως (35—44). Ἔρχεται ἔπειτα ἐκτενεστέρα διατριβὴ τοῦ ἐν Βέρνην καθηγητοῦ τῆς συστηματικῆς θεολογίας *M. Werner*, ἐξετάζοντος τὴν φύσιν καὶ τὴν ἀλήθειαν τῆς θρησκείας καὶ τὸ πρόβλημα τῆς θρησκευτικῆς κρίσεως ὑπὸ τὸ πρῶμα τῆς λεγομένης «φιλελευθέρως» θεολογίας (95—170). Ἀκολουθῶς λαμβάνει τὸν λόγον ὁ ῥωμαιοκαθολικὸς φιλόσοφος *G. Rageth*, ὅστις ἐξετάζει τὴν παρούσαν θρησκευτικὴν κρίσιν καὶ τὸν τρόπον τῆς ὑπερνικήσεως αὐτῆς ἀπὸ τῆς αἰσιοδόξου σκοπιᾶς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ μετ' εὐρύτητος καρδίας ἐναντι τοῦ λοιποῦ χριστιανικοῦ κόσμου (σ. 171—186). Μετὰ τοῦτον ὁ ἰδεαλιστῆς φιλόσοφος *G. Kränzlin* πραγματεύεται τὸ θέμα τῆς θρησκείας τοῦ «πανανθρωπισμοῦ» (*panhumanismus*), διὰ μέσου τοῦ ὁποίου φαντάζεται ὅτι εἶναι δυνατὴ ἀνανέωσις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας (σ. 187—213). Τέλος τὸ περισπούδαστον τοῦτο συμπόσιον ἐπισφραγίζεται διὰ τῆς ἀξιολόγου συμβολῆς αὐτοῦ τοῦ ἐκδότου Στ. Τσουρουκτσόγλου, ἀσχολουμένου περὶ τὴν ἐξέτασιν «τοῦ αἰωνίου ἐν τῇ θρησκείᾳ» ἐξ ἐπόψεως ψυχολογιολογικῆς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ κατ' αὐτὸν δεδομένα τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐπιτεύξεως συνεννοήσεως πρὸς ὑπερνίκησιν τῆς θρησκευτικῆς κρίσεως, ἵνα καταλήξῃ ἔπειτα εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς ἀνάγκης τῆς συνεννοήσεως τῆς ἀνθρωπότητος ἐπὶ εὐρύτερας βάσεως, τῆς ἀνθρωπιστικῆς, ἀφ' οὗ κατ' αὐτὸν τυγχάνει ἡ συνεννόησις αὕτη ἀδύνατος ἐπὶ ὑπερφυσικῆς ἢ καὶ μεταφυσικῆς κἄν βάσεως.

Καίτοι ἡ σκοπιὰ τοῦ ὀρθοδόξου διανοητοῦ, ἐπισκοποῦντος τὰ ἐν τῷ παρόντι συμποσίῳ ἐξεταζόμενα προβλήματα, κεῖται παντὸς ἄλλου πλησιέστερον πρὸς τὴν τοῦ ῥωμαιοκαθολικοῦ συμποσιαστοῦ, οὐχ ἥττον ὅμως ἔχει οὕτως πολλὰ νὰ διδαχθῇ, ἔστω πολλάκις καὶ ἀρνητικῶς, καὶ ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῶν πραγμάτων καὶ τῶν παρατηρήσεων καὶ πάντων τῶν ἄλλων συνεργατῶν.

Π. Ι. Μ.

Δημοσθένους Στεφανίδου : Ἡ κοινωνικὴ οἰκονομικὴ ἐν τῇ ἱστορικῇ τῆς ἐξελίξει. Τόμος Α'. Ἡ προϊστορία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς, Ἀθήναι, 1949 (σελ. 372).—Τόμος Β' (Ἀθήναι 1949 σελ. 415) καὶ Γ' (1950 σελ. 596) Ἱστορία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς.

Ἐν τῷ μετὰ χεῖρας μνημειῶδει ἔργῳ τοῦ διακεκριμένου καθηγητοῦ τῆς Πολιτικῆς οἰκονομίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν ἐκτίθεται κατὰ κλάτος ἡ ἱστορία τῶν κοινωνικῶν θεωριῶν καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐν γένει οἰκονομικῆς ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Καὶ ἐν μὲν τῷ Α' τόμῳ, μετ' ἐμπεριστατωμένην εἰσαγωγὴν ἐν ἣ ἐξετάζεται ἡ ἔννοια, ἡ γένεσις, ἡ ἱστορία καὶ ἡ μέθοδος τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς, ὡς καὶ ἡ βιβλιογραφία, ἐκτίθεται ἡ προϊστορία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς ἐν τῇ ἀρχαιότητι, τῷ μεσαίῳ καὶ τῇ ἐποχῇ τῆς ἀναγεννήσεως. Ὁ τόμος οὗτος ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὸν Ἕλληνα μελετητὴν τῆς ἱστορίας τῶν κοινωνικῶν θεωριῶν, καὶ δὴ καὶ διὰ τὸν θεολόγον καὶ τὸν χριστιανὸν κοινωνιολόγον, διότι ἐν αὐτῷ ἐκτίθεται ἀφ' ἐνὸς ἡ ἱστορία τῶν κοινωνικῶν θεωριῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ κοινωνικὴ

διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ, τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν σχολαστικῶν θεολόγων καὶ τῶν ἀρχηγῶν τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως, τοῦ Thomas Morus, τοῦ Campanella, τοῦ ἡμετέρου Γ. Γεμιστοῦ (Πλήθωνος) καὶ ἄλλων. Ἐν τῷ Β' τόμῳ ἔπειτα ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τῶν κοινωνικοοικονομικῶν θεωριῶν καὶ τῶν συντηρητικῶν συστημάτων μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19' αἰῶνος (ἐμποροκρατία, φυσιοκρατία, φιλελευθέρᾳ σχολή). Ἐν δὲ τῷ Γ' τόμῳ ἐκτίθεται ἡ ἱστορία τῶν κοινωνικοοικονομικῶν θεωριῶν, συστημάτων καὶ τάσεων τῆς μεταρρυθμιστικῆς καὶ τῆς ἀνατρεπτικῆς παρατάξεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19' αἰῶνος μέχρι σήμερον. Παρὰ τὴν μεγάλην σπουδαιότητα ἣν ἐνέχει καὶ ὁ Β' τόμος, ἄνευ τοῦ ὁποίου εἶναι ἀδύνατος ἡ κατανόησις τῶν συγχρόνων ἡμῖν κοινωνικῶν ῥευμάτων, εἶναι πρόδηλος ἡ σημασία τοῦ Γ' τόμου, ἐνθα ἐξετάζονται ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ καὶ ἐμβριθεῖα ἀκριβῶς αἱ σύγχρονοι κοινωνικοοικονομικαὶ θεωρίαι τοῦ σοσιαλισμοῦ, τοῦ κομμουνισμοῦ καὶ τοῦ ἀναρχισμοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς συντηρητικῆς παρατάξεως ἀφ' ἑτέρου.

Τὸ μέγα τοῦτο σύγγραμμα, ὅπερ τυγχάνει τὸ πληρέστερον εἰς τὸ εἶδος τοῦ ἔργου ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ καὶ εἶναι προῖον μακρῶν καὶ εὐσυνειδήτων ἐρευνῶν, ὡς καὶ μακρᾶς διδακτικῆς πείρας, προδίδον καταπληκτικὴν ἐνημερότητα τοῦ συγγραφέως περὶ τε τὰς πηγὰς καὶ τὴν ξένην σχετικὴν γραμματείαν μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν καὶ κρίσιν νηφάλιον, ἀποτελεῖ σπουδαῖον ἀπόκτημα διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι θὰ μελετηθῇ μετὰ πολλῆς ὠφελείας καὶ ὑπὸ τῶν ἡμετέρων θεολόγων, ὅσοι τοῦλάχιστον θέλουσι νὰ εἶναι συγχρονισμένοι καὶ ἐπιθυμοῦσι νὰ βοηθήσωσι τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν νὰ εὕρῃ τὴν εὐθεῖαν ὁδὸν εἰς τὰ φλέγοντα κοινωνικὰ ζητήματα. Ἡ ἱστορία εἶναι πάντοτε ὁ ἀριστος διδάσκαλος τῶν ἀνθρώπων καὶ μάλιστα, ὅταν ἐκτίθεται μετὰ τοσαύτης ἐμβριθεῖας καὶ νηφαλιότητος, ὡς συμβαίνει καὶ ἐν τῷ παρόντι ἔργῳ.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ